
УДК: 355.211.2(497.1)“1883/1913”
COBISS.SR-ID 150006537
DOI број: 10.5937/vig2401029D

Језик рада: Српски
Примљен: 17. 05. 2024.
Прихваћен: 19. 06. 2024.
Тип рада: Оригиналан научни рад

пуковник проф. др Далибор Денда,
виши научни сарадник,
Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ОБАВЕЗА СЛУЖЕЊА ВОЈНОГ РОКА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

АПСТРАКТ: На основу објављених извора, законске регулативе, архивске грађе из Војног архива у Београду и релевантне литературе, у раду се наводе искуства Краљевине Србије са обавезним служењем војног рока, од његовог увођења 1883. године, до балканских ратова 1912/1913. године. Посебно су описана искуства са скраћеним војним роком у Војсци Краљевине Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обавезан војни рок, војска, Србија

Обавеза служења војног рока је новијег датума; везује се за период масовних националних армија насталих након Француске буржоаске револуције. Она је део опште војне обавезе и представља тековину демократског развоја, према којој је сваки грађанин дужан да учествује у одбрани земље. Обавеза служења војног рока која подразумева обавезу свих за војну службу стасалих младића да у функцији обуке за војну службу проведу одређени временски рок у активним јединицама, настаје у Пруској у време Наполеонових ра-

това. Претеча законском регулисању служења војног рока био је такзовани крумперсистем (нем. *Krumpersystem*), који је увео познати реформатор пруске војне организације Герхард фон Шарнхорст.¹ То је био начин да се заобиђе обавеза Пруске проистекла из Тилзитског мира са Наполеоном након пруских пораза код Јене и Ауерштата да, уз забрану држања милиције, ограничи бројно стање копнене војске на 42.000 људи. Према Шарнхорстовом предлогу, ради стварања обучених резервних трупа, требало је сваке године отпустити из службе одређени број војника и заменити их необученим регрутима.² На основу тог и неких сличних предлога, 6. августа 1808. године донета је *Наредба Савета министара у вези са обуком ратне резерве (Kabinettsordre betreffend die Ausbildung einer Kriegsreserve)*. Од јесени 1808. године на одмор је одлазило по три до пет војника из сваке активне чете, а уместо њих на обуку је долазио исти број регрута. Они су у почетку обучавани четири недеље (касније два месеца), након чега су отпуштани из војске. Ови на брзину обучени војници називани су крумпер (нем. *Krümper*).³ Од 1809. године, уместо тек обучених регрута отпуштани су искуснији војници који су већ дуго били на служби. На њихово место долазили су нови регрути које је требало обучити и дисциплиновати, док су новообучени војници настављали да служе још неко време, учествују у већим маневрима и навикавају се на војнички живот. Према *Наређењу Министарског савета* из 1811. године, број крумпера је повећан, па је убудуће свака чета требало да обучи периодично по осам, а сваки коњички ескадрон по три нова необучена регрута. У пролеће 1812. године, Пруси су имали 33.337 обучених крумпера за ратне јединице, док се њих 3.087 налазило на обуци у гарнизонима.⁴ На тај начин створена је солидно обучена ратна резерва, што је био и предуслов за формирање веће оперативне војске за рат против Наполеона 1813/14. године. Након победе над Наполеоном у бици код Лајпцига (*Битка народа*), у Пруској је донет закон којим ће бити регулисана војна обавеза све до шездесетих го-

¹ О томе видети више: William O. Shanahan, *Prussian Military Reforms 1786–1813* (New York: Columbia University Press, 1945); Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (Oxford: Oxford University Press, 1964); Hansjürgen Usczeck, *Schanrnhorst. Theoretiker – Reform – Patriot* (Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1974); Roland G. Foerster: *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1994).

² Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*, 49–50.

³ Hansjürgen Usczeck, *Schanrnhorst. Theoretiker – Reform – Patriot*, 196.

⁴ Roland G. Foerster: *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*, 44.

дина 19. века. Нови војни закон (*Wehrgesetz*) прогласио је да се сви мушкарци у Пруској по навршеној 20. години стављају на располагање за војну службу. Требало је да буду регрутовани сукцесивно за трогодишњу службу у стајаћој војсци, две године у активној резерви, седам година у I класи Милиције (*Landwehr*), која у време рата служи заједно са оперативном војском, и седам година у II класи Ландвера, која у рату даје посаде за тврђаве и обавља дужности у позадини. Само у прве три године служило се у континуитету, али су грађани до 39. године имали јасно дефинисан статус војног обвезника и позивани су на краткотрајну периодичну обуку. Чак и након тога, у случају велике опасности по државу, били су на располагању за службу у Последњој одбрани (*Landsturm*). Једини изузетак у дужини трајања војне обавезе односио се на будући високо-образовани кадар, чији су представници служили као једногодишњи добровољци (*Einjährig – Freiwillige*) у ловачким (*Jäger*) батаљонима о свом „руву и круву“ и чинили су основу за резервни официрски састав.⁵ Након доношења тог закона, извршење војне обавезе на коју су били позивани, без изузетка, и синови племића и припадника буржоазије сматрано је изузетном чашћу, док се на војску гледало као на школу нације, односно институцију за ширење патриотизма и грађанске свести. Високообразовани припадници друштва, након једногодишњег војног рока имали су могућност да положи официрски испит и постану официри у резерви, што је у оно време доносило велики престиж у друштву. Пруска је тако створила систем добро обучене резерве која је кроз методе војничког васпитања била навикнута на војну дисциплину и представљала гибак елемент у рукама старешина. Пруски систем у коме су мирнодопске јединице сталног кадра (чије бројно стање је требало да се устали на 1% од укупног становништва) прерастале у ратне, попуњавајући се обученом резервом, стајао је насупрот систему стајаћих војски већине осталих европских држава које су се попуњавале добровољцима или жребом и у случају рата допуњавале недовољно обученом милицијом. Он се одлично показао у ратовима за немачко уједињење, вођеним од 1864. до 1871. године, када је пруска војска, формирана на основу мешовитог система, успешно нападала плаћеничке армије својих непријатеља. Након тога, већина европских земаља прихвата пруски систем. Аустроугарска уводи (уз много изузетака) обавезно служење војног рока 1868. године, Русија

⁵ Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*, 69–70.

1874. године, док је Француска, и поред опште војне обавезе уведене 1872. године, бирање регрута жребом и изузетке од службе укинула тек законом из 1905. године. Међу последњим европским земљама обавезно служење војног рока увела је Белгија, 1913. године. Обавеза служења у кадру била је најкраћа у немачкој војсци (две године), а најдужа у руској војсци (пет година), док су у већини европских војски три године биле рок за непрекидну обуку свих родова и служби. Сматрано је да је то најкраће време за редован рок и најнужнију обуку војника, посебно артиљераца, коњаника и инжињераца. Од ондашњих српских суседа, након Аустроугарске, обавезу служења војног рока за све грађане прва је увела Кнежевина Бугарска *Законом о регрутацији* из 1880. године.⁶ У Турској ће сличан закон бити донет тек након Младотурске револуције 1908. године,⁷ док је код Грка обавезно служење војног рока, као део опште војне обавезе, уведено 1909. године.⁸ Румунија се, копирајући француски систем, на тај корак коначно одлучила тек пред избијање Другог балканског рата 1913. године, док је Црна Гора задржала армију милицијског типа.⁹

Општа војна обавеза у нововековној српској држави

Увођење опште војне обавезе у Србији везује се за Први српски устанак и почетке нововековне српске државности. Устаничка Србија није имала регуларну војну организацију, али када је 1807. године српска држава добила своје прво уређење, уведена је општа војна обавеза, па је сваки одрасли мушкарац био дужан да носи оружје. Војници нису били стално под оружјем већ су прикупљани по потреби. У ратним приликама сви мушкарци у кући или породичној задрузи, старости од 18 до 50 година, били су војници, сем једног који је остајао да води домаћинство. Регрутовање војника вршено је по територијалном принципу, према војним срезовима (веће групе села) и нахијама (окрузи). Свака нахија формирала је војску која је носила

⁶ *Българската армия 1877–1919* (София: Военно издателство, 1988), 29.

⁷ *Први балкански рат 1912–1913. (операције српске војске)*, 1 (Београд: Историјски институт ЈНА, 1959), 235.

⁸ Konstantinos Polyzois, *A History of the Hellenic Army 1821–1997* (Athens: Hellenic Army General Staff, 1999), 96–97.

⁹ *Операције црногорске војске у Првом светском рату* (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954), 37–38, 51–53.

њен назив и била под командом војводе-бимбаше. Нахија је имала неколико кнежина, које су формирале батаљоне. У ванредним случајевима под заставу су позивани сви мушкарци од 15 до 70 година. Обавеза служења у војсци називала се *војница*, а мушкарци уписани у војску звали су се *војници* или *солдати*.¹⁰ Србија је из устанака изашла са очуваним правом на оружје. Године 1825. формирала је прве мање војне јединице са полицијском улогом, али је главну војну силу аутономне кнежевине још дуго представљала милиција са очуваном структуром из времена устанака.¹¹ Након добијања хатишерифа 1830. и 1833. године, војна улога народа уређена је и прописима, у складу са могућностима које су пружале тесне границе самоуправе. Српске власти су 1832. године поделиле народу око 30.000 пушака, након чега је спроведен попис војноспособног становништва, док је пореским обвезницима без оружја било наређено да га набаве. Срећењским уставом из 1835. године било је предвиђено да је „сваки Србин дужан ићи на позивање правитељства на одбрану отечества или у регуларну или у уписану војску, од којих је прва увек а друга особитим догађајима у служби о општественом трошку”.¹² Мала стајаћа војска, која се попуњавала жребом или добровољцима је, на пример, 1845. године имала 2.529 људи (заједно са музиком и штапским персоналом) распоређених у пешадију, коњицу и артиљерију. Од тог броја половина је била стално код куће на тромесечној смени. У војску су узимани мушкарци старости од 18 до 30 година и сви су примали плату. Обавезан рок службе у стајаћој војсци био је четири године, а власти су дозвољавале војницима да могу продужити службу на осам, 12 или више година.¹³ Главну оружану снагу српске кнежевине све време је чинила народна војска (милиција), али се тек када је Србији запретила опасност од Аустрије, која је у време Кримског рата на српској граници држала 50.000 војника, српска државна

¹⁰ Драгољуб Динић, „Српска војска у доба Првог устанка – поводом стопедесетогодишњице”, *Војноисторијски гласник*, 5 (1953), 102–104.

¹¹ Видети више: Радослав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша* (Београд: Научно дело, 1957), 14–17; Мило Ђуроџац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815–1860)”, *Војноисторијски гласник*, 6 (1957), 54–57; Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*. (Београд: Војноисторијски институт, 2006), 14–15.

¹² Живота Ђорђевић, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864* (Београд: Народна књига, 1984), 7.

¹³ Исто, 13; М. Ђуроџац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815–1860)”, 73–75; С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 23–24.

администрација позабавила њеним уређењем и обуком. Расписом Попечитељства унутрашњих дела од 11. јануара 1854. године, истакнута је обавеза сваког Србина да брани отаџбину и носи оружје; поменута је традиција да се, кад затреба, цео народ диже на војску и наређен је попис мушкараца од 18 до 45 година. Исте године донето је и *Настављеније за обучавање и формирање народне војске* у 36 тачака, заведени су стални војни спискови испуштених војника, док су за исхрану војске формирани општински магацини. На основу *Настављенија* започео је и „први егзерцир”, односно обука припадника народне војске, коју су у почетку изводили испуштени солдати гарнизонског војинства, а затим учитељи народне војске који су претходно завршили једномесечне курсеве у „учебним командама”. Наставу на тим курсевима држали су официри стајаће војске. Интензивна обука припадника „народне војске” која је потом уследила, морала је бити прекинута на интервенцију Аустрије.¹⁴

Служба у народној војсци кнеза Михаила

Народна војска званично је постала саставни део српске војне организације тек за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868). Михаилов Закон о „Устројенију народне војске”, од 29. августа 1861, увео је, поред стајаће, званично и народну војску. Уведена је општа војна обавеза за све Србе од 20 до 50 година старости, изузимајући свештена лица и неспособне. Народна војска делила се на две класе: прву, која је била „одмах готова да крене”, а чинила је „једна четвртина пореских глава”, и другу, која је била резерва.¹⁵ Као и стајаћа, и народна војска делила се на пешадију, артиљерију, коњицу и пиониере (инжињерију).¹⁶ Оквир за формацију народне војске представљала је административно-територијална подела Кнежевине Србије. Пешадија се делила на чете, састављене од обвезника једне општине, и батаљоне које су чинили војници, односно чете из једног среза. Коњица је формирана у среске чете и окружне (пуковске) ескадроне, пионири само у окружна (пуковска) одељења, а сви заједно су у оквиру округа образовали пук. Артиљеријске батерије нису улазиле у састав пукова. У артиљерију су се регрутовали обвезници,

¹⁴ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска...*, 14–16; М. Ђуровац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, *Војноисторијски гласник*, 4 (1959), 78–79.

¹⁵ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 25–26.

¹⁶ М. Ђуровац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, 79.

њих 1.200, искључиво из Београда и Крагујевца, односно врачарског и крагујевачког среза.¹⁷ Земља је била подељена на пет великих команди које су територијално покривале од два до пет округа.¹⁸

Старешине до капетанског чина биле су из редова народних војника. Официри по позиву служили су само у главним штабовима команди: начелник или шеф штаба у чину мајора и онолико чланова са чином капетана колико је било округа. За полоководце (команданте пукова) и врховне команданте појединих команди нису детаљно одређене потребне карактеристике. Инструктори обуке били су, углавном, ислужени солдати стајаће војске. Обука неограниченог трајања за пешадију и пионире најпре је извођена по општинама и четама празником и недељом, а касније се прелазило на батаљонску школу сваке друге недеље. Пионире су повремено позивали у главно окружно место, где их је обучавао инжењер.¹⁹ Коњаници су се обучавали само по срезовима, а тобџије у Београду и Крагујевцу. Петнаестодневне пуковске маневре требало је држати једном годишње, у јесен по завршетку пољских радова, а скуп од више пукова ради извођења великих маневара само по одлуци владара.²⁰

Главни проблем за извођење обуке представљала је чињеница да за рад са народним војницима није било ваљаних старешина.²¹ Народни војници нису пролазили кроз касарну нити су се подвргавали војничком васпитању, па стога, према запажању савременика, „не чуди што нису знали за дисциплину, која је душа у војсци”.²² На обавезни егзерцир нерадо су се одазивали већином сељаци, правдајући се пољопривредним и осталим радовима, тако да је на прописаним вежбањима најчешће недостајало од трећине до половине обвезника. Због незадовољства војном обуком и службом дошло је до немира међу народним војницима, 3. септембра 1862. године у Београду, у време сукоба са Турцима изазваног инцидентом на Чукур-чесми. Тада су сва три батаљона народних војника солидарно напустила борбени положај и кренули кућама, не уважавајући заповести ни убеђивања официра. Остали су тек када им је обећано да ће бити пуштени за 10 дана.²³

¹⁷ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска...*, 94.

¹⁸ М. Ђуrowaц, „Народна војска у Србији 1861–1883”, 80.

¹⁹ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 26.

²⁰ М. Ђуrowaц, „Народна војска у Србији 1861–1883”, 81–82.

²¹ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска...*, 126–129.

²² *Исто*, 115.

²³ *Исто*, 68–72, 114–117.

Народна војска кнеза Михаила је тек од 1863. године почела да добија пушке и муницију од државе.²⁴ Била је састављена од мноштва малих јединица, без јединствене организације и система команди, које су се ретко, а од 1864. године нису ни окупљале у веће војне групације и логоре дужег трајања. Таквом организацијом и командовањем народна војска је могла бити способна за локалну герилу у случају окупације, а затим за општенародни устанак и ослободилачки рат, али се тешко могло очекивати да ће у миру стећи већу мобилност и способност за нагли и дужи покрет и брзу концентрацију, за иоле снажнији маневар и задавање уништавајућег удара. Поред тога, формирање јединица од регрута, старешина и представника власти из исте средине, међусобно познавање и фамилијарност у односима, заснованим на суседству и крвном сродству, могли су бити корисни када се брани властита чељад, огњиште, домазлук и село, али су углавном лоше деловали на дисциплину каква је била потребна за фронталне борбе, веће операције и далека ратовања.²⁵ То се нарочито показало у српско-турским ратовима 1876/1877. године,²⁶ када је српска војска стекла негативан епитет војне формације мале борбене вредности, који ће додатно појачати и злосрећни пораз у Српско-бугарском рату 1885. године.²⁷

²⁴ М. Ђуровац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, 82.

²⁵ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска...*, 68–72, 162.

²⁶ М. Ђуровац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, 85, 88; С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 32 - 33. О српско-турским ратовима 1876/1877. године видети више: *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878* (Београд: Врховна команда, 1879); Сава Грујић, *Операције Тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876–1877 год: белешке и успомене* (Београд: Министарство војно, 1901–1902); Драгутин Милутиновић, *Руско-турски рат 1877–1878. године на Балканском полуострву* (Београд: Штампарија Андре Јовановића, 1902); Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године*, I (На граници) – II (Преко границе) (Београд: Игњат Даничић, 1907); Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1968), 599 – 641; Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878* (Београд: БИГЗ, 1981).

²⁷ О српско-бугарском рату 1885/86. године видети више: Слободан Јовановић, *Српско-бугарски рат. Расправа из дипломатске историје* (Београд: Дворска књижара Мите Стајића, 1901); Владан Ђорђевић, *Историја Српско-бугарског рата 1885* (Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1908); Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III (Београд: Геца Кон, 1934), 219–314; Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka*, 734–741; Славица Б. Ратковић-Костић, „Краљ Милан Обреновић, врховни командант краљевско-српске војске у рату са Бугарском 1885. године” у: *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. Петар Крестић (Београд: Историјски институт, 2007) 55–76.

Војне реформе краља Милана и увођење обавезног служења војног рока

Након успешно извојеване државне независности на Берлинском конгресу, 1878. године, српска политичка елита имала је задатак да изгради модерну и функционалну државу. Једна од многобројних реформи српског друштва спроведених у том периоду била је и војна реформа чији је *spiritus movens* био кнез, а касније краљ Милан Обреновић. Прва фаза војне реформе која је започела одмах након рата, завршила се доношењем новог *Закона о устројству војске*, од 2(14). јануара 1883. године, којим је уведен и мешовити систем попуне, као и обавеза служења војног рока која се односила на све војно способне грађане Србије мушког пола. Законом је било прописано да је „сваки српски грађанин дужан и да има право да служи лично у војсци”, те да „никакав српски грађанин не може добити државну службу ни постати свештеник или калуђер ако није одслужио у сталном кадру било потпун, било скраћем рок а дужан је био да одслужи и способан је за службу”. Нико се није могао одрећи српског држављанства ако није у потпуности регулисао обавезу служења у активној војсци на прописане начине. Такође, било је прописано да у ванредном или ратном стању, или у време припреме за то, нико не може бити изузет од прописане војне обавезе.²⁸

Подела војних обвезника на позиве

Главна војна снага Србије, у складу са новим законом, требало је да почива на што већем броју добро обучених, извежбаних и ислужених војника. Зато је било потребно да кроз тако организовану војску прође за што краће време што већи број обвезника.²⁹ Према новим законским решењима, војска је била подељена на трупе првог, другог и трећег позива, а од 1901. године имала је и Последњу одбрану, док су се ратни пукови попуњавали обвезницима са територије на којој су се налазили. Првом позиву, уз војнике на одслужењу војног рока (стални кадар), припадали су сви мушкарци старости од 20. до 30. године. У другом позиву били су они старости од 30. до 37. годи-

²⁸ Члан 3, 5, 19, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 5, 6, 11.

²⁹ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 100.

не, а у трећем од 37. до 50. године.³⁰ Новим законом из 1886, први позив је скраћен до 28. године старости, док су последње године у другом и трећем позиву остале неизмењене. Законом о изменама и допунама Закона о устројству војске из 1890. године, пређашња подела на три позива формално је укинута, и војска се делила на редовну и народну. Редовну су чинили обвезници од 20. до 30. године старости, а народну, по новом, два позива: први од 30. до 40. године и други од 40. до 50. године старости. На службу у стални кадар могли су се примати и добровољци, након навршене 18. године. Редовним ђацима Велике школе, универзитета, учитељских школа и богословија министар војни могао је одложити служење у кадру до завршетка школовања, али не касније од навршене 25. године живота.³¹

У време друге фазе војних реформи, од 1898. до 1901, поново је дошло до измена. Редовну војску чинили су сада мушкарци старосне доби од 21. до 31. године, народну војску првог позива лица од 31. до 37. године, а народну војску другог позива лица од 37. до 45. године старости.³² Новим *Законом о устројству* војске из 1901. године поново је уведено регрутовање од навршене 20. године, али и служење у Последњој одбрани, која је обухватала омладину од 17. до 20. и старије грађане од 45. до 50. навршене године, док су се сва три позива, по Закону из 1901. године, звали први, други и трећи позив народне војске.³³

Дужина трајања војног рока

Редовни војни рок трајао је, према закону из 1883. године, две године, за све родове и службе.³⁴ С обзиром на број способних двадесетогодишњака, требало је држати 25.000 војника у сталном кадру да би сви

³⁰ Члан 3, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 5.

³¹ Члан 3, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 3–4

³² Члан 3, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год, 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 3–4.

³³ Члан 3, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 3–4.

³⁴ Члан 9, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 7.

они провели две године у касарни, што је значило велико оптерећење, како за државни буџет, тако и за породице војних обвезника, којима су младићи нарочито недостајали у време обављања пољопривредних радова.³⁵ Због тога је, поред редовног, уведен и скраћени рок службе од пет месеци,³⁶ који је обухватио највећи број војних обвезника, односно готово све оне који нису служили у артиљерији, коњици и инжењерији. Министар војни имао је право, када сматра да је нужно и корисно, у интересу штедње, да привремено отпушта кући изванредан број војника и пре одслужења прописаног рока, с тим да они остају и даље војници сталног кадра, док год им не истекне прописани рок службе.³⁷ Он је својим указом често и скраћивао дужину трајања војног рока за поједине класе регрута, највише из економских разлога, како не би трпела народна привреда. Ово право министра војног укинато је тек законским решењима из 1901. године.³⁸ До нових промена у дужини трајања војног рока дошло је са изменама *Закона о устројству војске* из 1895. године. Тада су, поред обавезног двогодишњег војног рока, уведени и скраћени рок од годину дана који су служили свршени ђаци средњих и ученици виших школа, док је скраћени рок од пет месеци замењен новим од осам месеци.³⁹ Тај рок од осам месеци поново је обухватио највећи проценат регрута.

Убрзо потом уследило је и доношење новог *Закона о устројству војске* 1901. године. Двогодишњи војни рок задржан је за оне који су служили у артиљерији и коњици, док је за остале родове и струке, укључујући и инжењерију, износио 18 месеци. Поред тога, уведен је и скраћени рок од 14 месеци као казна за ђаке кандидате за резервне официре који не положи прописани официрски испит, а као награда за регруте из пешадије који у току службе постану врло добро писмени, врло добро извежбани у гађању и покажу врло добро разуме-

³⁵ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 101.

³⁶ Члан 10, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 7.

³⁷ Члан 17, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 11; члан 21. *Закон о устројству војске* од 1. новембра 1886. год са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год. (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 14.

³⁸ О томе видети: *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901).

³⁹ Члан 10, *Закон о устројству војске* од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год. (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 7–9.

вање наставе и воље за вршење службе. Пређашњи скраћени рок са осам смањен је на шест месеци.⁴⁰

На служење скраћеног рока, када је уведен 1883. године, имали су право једини храниоци задругара неспособних за рад, задружних жена и нејачи до 18 година, који су их издржавали само од сопствене зараде и самохрани мушкарци без родбине. Једини храниоци регрутовани су углавном за возарију и након одслужења петомесечног рока одмах превођени у други позив, док је њихово имање док су на одслужењу војног рока морала да обрађује општина. Право на скраћени рок имали су и задружни јединци којима је отац или стриц био старешина задруге, а да при томе нису имали браће и привређивали су, затим младићи из задружних домаћинстава којима је један од браће био на одслужењу војног рока, као и један од два сиромашна брата из задружног домаћинства ако је други одслужио пун рок. Такође, ако је у задрузи било више способних задругара, па је половина одслужила пун рок, друга половина имала је право на скраћени рок. Право на скраћени војни рок имали су и редовни ђаци док су на школовању. Они су своју обавезу могли испунити из два пута током годишњих распуста.⁴¹ Коначно, 1895. године право на скраћени рок уведено је и за оне задругаре којима је неко од мушких чланова задруге у претходних пет година умро на одслужењу војног рока или погинуо у рату.⁴²

Ослобађање од обавезе служења војног рока и плаћање „војнице“

Неспособни и привремено неспособни за војну службу плаћали су посебан порез, такозвану *војницу*, која је износила десети део годишњег пореза, а односила се само за обвезнике прва два позива.⁴³ Износ војнице је, по законским решењима из 1898. године, подигнут на 30% целокупног непосредног годишњег пореза, а плаћала

⁴⁰ Члан 8, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 6–8.

⁴¹ Члан 10, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 7–9.

⁴² Члан 10, став 2, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 8.

⁴³ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 101.

се од навршене 21. до навршене 45. године живота.⁴⁴ Плаћања војнице били су ослобођени ратни и војни инвалиди, док су, по *Закону о устројству војске* из 1901. године, намерно осакаћени и онеспособљени плаћали дупли износ војнице.⁴⁵ Средства прикупљена од војница уплаћивала су се у Оружни фонд и могла су бити коришћена само за набавку наоружања и војне опреме.⁴⁶ Мушкарци који су проглашени за привремено неспособне подвргавани су прегледима сваке године, па уколико су у години у којој наврше 23,⁴⁷ касније 25 година, прогласе за способне, одлазили су на службу у стални кадар, а дотле су плаћали војницу. У супротном, бивали су и даље ослобађани службе у сталном кадру и резерви и настављали су да плаћају војницу. Уколико би се на поновном лекарском прегледу, који се обављао по навршеној 31 години, утврдило да су способни, уврштени су у резерву, а у супротном сасвим су ослобађани служења у војсци, али су морали да и даље плаћају војницу.⁴⁸ Новим законским решењем из 1898. године, од служења обавезног војног рока били су ослобођени и једини храниоци породица и самохрани појединци који су одмах уписивани у резерву – у њен неборачки део. Тим изменама закона били су ослобођени службе у кадру и ђаци богословије или неке духовне академије, за време док су били у школи, а и касније када постану свештеници и калуђери. Међутим, уколико од завршетка школе до прве регрутације не постану свештеници или калуђери, упућивали су се на одслужење скраћеног рока од годину дана.⁴⁹ Одређене неправилности у раду регрутних комисија откривене су у време балканских ратова, па је накнадном ревизијом, коју је наложио војво-

⁴⁴ Члан 4, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 4.

⁴⁵ Члан 2, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 2.

⁴⁶ Члан 4, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 5.

⁴⁷ Члан 3, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 5.

⁴⁸ Члан 3, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 3–4.

⁴⁹ Члан 10, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 7–9.

да Радомир Путник, у трупу послато око 20.000 раније протекцијом ослобођених регрута, од којих је велики број био из Београда. Иако су били необучени, попунили су борбене јединице, што је значајно подигло морал у трупима.⁵⁰

Казнена политика за неодазивање на одслужење војног рока

Упоредо са увођењем обавезног војног рока, Закон из 1883. године прописао је и казнену политику. Према његовим одредбама, онај ко избегне службу у сталном кадру требало је да служи три године кад год га ухвате, и после тога прописани број година у позивима, без обзира на године старости, док је за време од када је требало да иде на одслужење војног рока па до времена кад је ухваћен, требало да плати војницу. Ако су представници власти „коме ишли на руку или били немарни” у вези са позивањем на одслужење војног рока, требало је да одговарају у складу са кривичним закоником.⁵¹ Онај ко се осакати у намери да избегне војну обавезу требало је да буде кажњен новчано до 2.000 динара или затвором у трајању до две године.⁵² Према законским решењима из 1901. године, ко се на ма који начин склања од обавезе служења у војсци и услед тога не буде уписан у резерву или народну војску према годинама старости, кажњаван је пред војним судом новчано од 500 до 1.000 динара или затвором од три до шест месеци.⁵³ Казне су биле прописане и за саучеснике. Старешине задруга које би прикривале регрута члана задруге, не пријављујући га регрутној комисији, морале су да плате новчану казну у износу од 100 до 300 динара у корист Оружног фонда, или да проведу до 30 дана у затвору. На исти начин требало је да буде кажњен и председник општине у којој је такав регрут боравио најмање годину дана. Старешина задруге био је обавезан да

⁵⁰ Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1968), 254; Далибор Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912–1913”, *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013), 149–150.

⁵¹ Члан 12, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 9–10.

⁵² Члан 13, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 10.

⁵³ Члан 70, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 50.

га пријави у року од 24 часа, а председник општине да га спроведе у његову команду у року од 48 сати. . Такође, председник општине био је дужан да нађе и спроведе у команду побеглог регрута у року од 10 дана од момента када му је званично саопштена вест о бегунцу. Требало је на исти начин казнити и председника оне општине у коју је регрут побегао и у њој провео прикривен више од 15 дана.⁵⁴ Такође, било је прописано да ако се ко за другог подмеће и уместо њега уђе у стални кадар под туђим именом, треба да служи као добровољац пун рок, ако није служио или ако би му припадао скраћени рок, а ако би му и иначе припао пун рок, онда се по одслужењу, или ако је раније одслужио војни рок, кажњава са продужетком службе за још једну годину. Сви они који су избегавали војну службу, уколико се не ухвате до 31. године и накнадно не одслуже прописани војни рок, нису могли добити државну службу, нису могли постати општински часници и војни лиферанти, нити вршити старешинску или административну дужност.⁵⁵

Формирање резервног старешинског кора

Обавезно служење војног рока подразумевало је и уређење сегмента који се односио на обуку и производство резервних официра и подофицира. За унапређење у официрске и подофицирске чинове у резерви било је прописано да се полаже испит као и у сталном кадру. Да би постао резервни потпоручник, према закону из 1883, кандидат је, поред положеног испита, морао одслужити потпун или скраћен рок у кадру, служити након тога у сталном кадру два пута по два месеца годишње за време практичног рада са трупом и да буде доброг владања, одговарајућег занимања и ревностан у служби.⁵⁶ За обуку резервних официра, подофицира и старешина народне војске организовани су курсеви.⁵⁷

⁵⁴ Члан 12, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 11–12.

⁵⁵ Члан 11, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 10–11.

⁵⁶ Члан 71, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 36–37.

⁵⁷ Члан 98, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 72.

Законом из 1883. године, као претприпрема за будуће резервне старешине, у средње школе уведена је војна гимнастика са практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе, а у вишим школама предавана су и најважнија војна знања. Уз теоретска предавања у вишим школама, ђаци који су одслужили прописани рок (скраћени, прво петомесечни, годишњи, па шестомесечни), могли су, ако желе, за време школског распуста сваке године да стажирају у сталном кадру, где су практично вежбали са војницима.⁵⁸ Прописи у вези с тим донекле су се изменили 1895. године, па је уведена и обавеза за кандидате да у чину наредника проведу најмање годину дана.⁵⁹ Од те обавезе од 1901. године били су изузети сви учитељи народних школа и професори који до измена закона нису служили у војсци. За њих је било прописано да у време распуста одслуже три месеца на практичној служби у трупи, проведу један месец на теоријском зимском курсу и следеће године буду позвани на тромесечну практичну летњу службу, поново за време распуста. По завршетку првог практичног вежбања, они су добијали капларски чин, а по свршетку теоријског зимског курса поднареднички. Нареднички чин се добијао након положеног испита, пред ступање на други практични летњи течај, а по свршетку овог течаја могли су бити произведени у чин резервног потпоручника, ако су се у свим курсевима и на испитима одликовали ревношћу, истрајношћу и имали задовољавајуће успехе. За време тих течаја министар просвете и црквених послова био је обавезан да одобри учитељима потребно одсуство од дужности.⁶⁰ Захваљујући томе, надимак „Уча” постао је синоним за резервне официре, међу којима су учитељи и наставници чинили већину. Резервни официри и подофицири, када су били на вежби или на служби, имали су исте припадности као и активне старешине.⁶¹

⁵⁸ Члан 72, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 37.

⁵⁹ Члан 91, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 69.

⁶⁰ Члан 75, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 63–64.

⁶¹ Члан 73, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 37–38; Члан 92, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 69–70; Члан 103, *Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год.* (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 67–68; Члан 76,

Искуства са скраћеним војним роком

Војна управа морала је на почетку да се одлучи на скраћени кадровски рок, како из политичких разлога, због којих је избила и Тимочка буна 1883. године, тако и због недовољног броја касарни које су до тада у Србији постојале само за минијатурну стајаћу војску. Наиме, Србија је градњу прве војне касарне започела у Крагујевцу 1831. године. Поред ње, постојале су и касарне у Пожаревцу, две у Београду (Савамала – 1836, Палилула – 1837/38) и по једна у Топчидеру и Ћуприји.⁶² Један број касарни наслеђен је од Турака након 1867, као и касарне у Нишу и Пироту након 1878. године.⁶³ Након Берлинског конгреса и стицања државне независности, поред наведених, трупе стајаће војске резидирале су и у Ваљеву, Шапцу, Карановцу (Краљеву), Чачку, Ужицу, Кладову, Неготину, Зајечару, Лесковцу, Врању, Прокупљу, Куршумлији, Алексинцу, Крушевцу, Параћину и Јагодини.⁶⁴ У једном делу гарнизона није било касарни, па су војници били размештени у државним зградама и изнајмљеним приватним кућама.⁶⁵ Потоњи војвода Живојин Мишић сећао се, као командир вода у 7. батаљону у Прокупљу 1880. године, да је као касарна коришћен стари конак неког турског бега, док је батаљон од лета до дубоко у јесен логоровао на вашаришту на десној обали Топлице.⁶⁶ После доношења Закона о устројству војске 1883. године, започело је зидање касарни у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву, а 1885. године и у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту.⁶⁷ Неволје са смештајем петомесечара, непосредно након увођења редовног служења војног рока, описао је у својим мемоарима санитетски пуковник др Милан Пецић, ратни управник Ваљевске болнице 1914/15, који је био у сталном кадру на скраћеном року 1886. године. Регрутован у зиму, упућен је са осталим регрутима на одслужење у Књажевац у којем није било касарне, па су војници становали по кафанама и приват-

Закон о устројству војске (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 64.

⁶² Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, 169–175.

⁶³ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900* (Београд: Војноиздавачки завод, 2002), 90.

⁶⁴ С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 44–46.

⁶⁵ Слободан Ђукић, „Проблеми организације обуке у српској војсци у другој половини XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2017), 87.

⁶⁶ Живојин Мишић, *Моје успомене*, приредио Саво Скоко (Београд: Бигз, 1980²), 114.

⁶⁷ С. Ђукић, „Проблеми организације обуке у српској војсци у другој половини XIX века”, 87.

ним кућама. Пецић се сећао да „за спавање није било ничега, уђемо, у собу колико може да стане. Од одећа имали смо само шајкачу и танак шињел. Сви су скоро ишли у опанцима, који су замењени када војнику пропадну прсти кроз чарапе и опанке. Па и храна је била доста слаба: један тајин и порција јела, месо са кромпиром или пасуљем. На учење смо ишли сваког дана, а зима је била ужасна тако да су војници падали од зиме, ако би стајали на месту само кратко време. Не знам зашто, али смо се често са учења враћали у другу кућу, а то нам је отежавало живот врло много. (...) Вашију је било невероватно много, да сам их ножем скидао”.⁶⁸ Масовна градња касарни, али и других војних зграда, започела је тек крајем XIX века, чиме је прилично ублажен проблем смештаја.⁶⁹ На те објекте утрошено је преко 4.000.000 ондашњих динара.⁷⁰ Тек у првој деценији XX века створени су пристојнији услови за живот и рад војника у јединицама у мирно доба. Пошто није било материјалних и финансијских услова да се сви регрути приме на прописани двогодишњи војни рок, законом су били предвиђени скраћени рокови службе: једномесечни, петомесечни и годишњи. Каснијим законским изменама, петомесечни скраћени војни рок замењен је осмомесечним па шестомесечним, а једногодишњи четрнаестомесечним, док је пуни војни рок за све родове и службе, осим за коњицу и артиљерију, скраћен са две године на 18 месеци.⁷¹ У читавом периоду до балканских ратова, војници на скраћеном року биће најбројнији међу регрутима на одслужењу обавезног војног рока, а највише је било оних који су служили пет месеци.⁷² Тако се војвода Живојин Мишић сећао да су већину од по 250 војника у свакој од чета батаљона, чији је био командант у Кладову 1892. године, чинили петомесечари.⁷³ Србија се, наиме, због финансијских прилика нашла пред избором хоће ли новац из војног буџета трошити на дуг боравак обвезника у кадру, или ће га преумерити на набавке најмодернијег наоружања и војне опреме. Војни врх се определио за другу опцију. Да се не би изгубило на квалите-

⁶⁸ Милан Пецић, *Аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*, приредили Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић (Београд: Српско лекарско друштво, 2020), 73.

⁶⁹ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 91.

⁷⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II (1897–1903)* (Београд: „Гец Кон”, 1931), 42.

⁷¹ Видети поглавље *Дужина трајања војног рока*.

⁷² С. Ђукић, „Проблеми организације обуке у српској војсци у другој половини XIX века”, 87.

⁷³ Ж. Мишић, *Моје успомене*, 187.

ту, изузетно је пооштрена селекција командног кадра кроз озбиљан и заокружен систем војног образовања, усавршавања и обуке, као и систем провере компетенција кроз практичне и теоретске официрске испите за унапређење у више чинове. Био је обавезан пријемни испит за Вишу школу Војне академије, чији су најбољи слушаоци, након 1898. године, добили могућност да наставе усавршавање као приправници за генералштабну струку.⁷⁴ Регрути на петомесечном року службе долазили су у касарну почетком марта, а крајем јула, после завршетка четне обуке, отпуштани су кућама.⁷⁵ Касније је обука делимично модификована и прилагођавана, па су у току петомесечног војног рока регрути пешадије пролазили кроз регрутску, четну и батаљонску школу за пет месеци, односно од 1890. године за четири месеца и 20 дана.⁷⁶ У исто време, обука у артиљерији је трајала осам месеци (од којих регрутска и батеријска обука пет и по месец), у коњици 11 месеци и у инжињерији осам месеци.⁷⁷ Пуковска школа и маневри који су представљали обуку здружених тактичких јединица, кроз коју регрути петомесечари нису пролазили, могли су се касније провежбавати кроз ангажман у резервном саставу, чиме је српски војник, било кроз службу у кадру, било кроз резерву, прошао комплетну најнужнију борбену обуку. Полазило се од премисе да ће средње обучен војник у рукама одличног старешине бити боље употребљен него добро обучен војник у рукама недовољно способног старешине. Говорећи о српским официрима из тог времена, Милић Милићевић истиче: „Официр војске Србије био је више од тога, створен за углед професије, нације и њене идеје, дисциплинован и стручан, са завидним општим образовањем, одан својој професији а не некој политичкој партији. Припадник је бројне, организоване и, заправо, једине домаће елите. Требало је да буде, уз помало пруског тона, идеалан модел Србина, онаквог каквим га је држава створила а

⁷⁴ Уредба о ђенералштабној струци, 8/20. април 1898, СВЛ 373–379/1898. О генералштабној припреми у српској војсци у периоду од 1903. до 1912. Видети више: Александар Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни генералштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019), 199–234; Далибор Денда, „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2016), 31–48.

⁷⁵ С. Ђукић, „Проблеми организације обуке у српској војсци у другој половини XIX века“, 87.

⁷⁶ Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 2007), 321.

⁷⁷ Исто, 329–338.

друштво прихватило”.⁷⁸ О разлозима за спровођење наведених мера потоњи војвода Живојин Мишић пише у својој *Стратегији*: „Број војске мирнога времена, сем осталог, зависан је од економских и др. прилика у држави, на основи чега се и одређује јачина кадра. Ако кадар буде већи по броју а слабији по саставу, извесно је, да ће мобилизована војска бити рђаве каквоће”.⁷⁹ Захваљујући тако начињеним уштедама, српска војска је од средине осамдесетих година XIX века до балканских ратова увек располагала, у довољној количини, свим најсавременијим наоружањем и техничким средствима какве су имале и армије великих сила.⁸⁰

Обука резервног састава

Периодична обука резервног састава била је прописана *Законом* из 1883. године. Резервисти првог позива увежбавали су се са сталним кадром у активним јединицама сваке године 30 дана. Међутим, било је предвиђено да се на ту врсту увежбавања не морају сваке године позивати сви резервисти, нарочито ако се радило о онима који су одслужили пун кадровски рок, или о ђацима који у време извођења вежби нису били на распусту. Други позив увежбаван је сваке године осам дана, док се трећи позив није позивао на војничка вежбања.⁸¹ Каснијим изменама, из 1895. и 1898. године, утврђено је да вежбање првог позива траје најдуже 30, а другог позива најдуже 15 дана, с тим да су се могли позивати и на дуже вежбе када постоји потреба, али о државном трошку.⁸²

Законом о устројству војске из 1901. године уведене су суштинске измене и када је у питању вежбање резервног састава. Тако је

⁷⁸ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 161.

⁷⁹ Живојин Мишић, *Стратегија. Вештина ратовања* (Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1907), 128.

⁸⁰ Видети више: Далибор Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, у: *Први светски рат и балкански чвор* – зборник радова, ур. Момчило Павловић (Београд: Институт за савремену историју; Факултет безбедности; Москва: Фонд Руски свет; Бања Лука: Филозофски факултет, 2014), 423–436.

⁸¹ Члан 76, *Закон о устројству војске* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883), 38–39.

⁸² Члан 102, *Закон о устројству војске* од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год. (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895), 74–75; Члан 113, *Закон о устројству војске* од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год. (Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898), 72–74.

било предвиђено да се резервни официри могу сваке године позивати на вежбе у трајању до шест недеља (42 дана). За резервисте првог позива, осталих позива и Последње одбране било је прописано да ће вежбати о свом трошку сваке године у недељне, празничне и нерадне дане, као и у време када нема великих пољских радова, с тим да је посебним краљевим одобрењем, на предлог министра војног, сваке године било одређивано које ће класе резервиста и колико вежбати. Таџи ислуженици и све наставно особље позивани су на вежбе само за време школског распуста, осим ако прека потреба није налагала другачије. Осим на вежбања у празничне дане, на вежбања о свом трошку сазивани су резервисти првог позива до 10 дана на батаљонска зборишта, а о државном трошку до 20 дана на пуковска зборишта. Држава је плаћала и издржавање за време вежбања здружених одреда и великих маневара. Обвезници осталих позива могли су се позивати на батаљонска вежбалишта о сопственом трошку до десет дана и на пуковским до пет дана. О државном трошку могли би се позвати на велике маневре до 15 дана. Обвезници последње одбране увежбавани су о свом трошку само у недељне и празничне дане, и уз то на четним збориштима до пет дана годишње. Истим законом из 1901. године за све ђаке уведена су обавезна војничка вежбања, кроз све школе, почевши од III разреда основне школе, па кроз све разреде до свршетка Велике школе (факултета) или неке друге стручне школе.⁸³

Обука са сталним кадром и резервистима извођена је на принципима савременог рата. Настава је била очигледна и обиловала је практичним вежбама.⁸⁴ Према истраживањима Стева Јовановића, тежиште обуке војника било је на војничком васпитању и обуци војника за борбу. Војници су, као појединци, обучавани у коришћењу заклона и земљишних препрека, у духу прописа из наставе гађања, коришћењу борбених средстава и целисходном кретању у свим борбеним условима, по разноликом земљишту и у свим метеоролошким условима, правилном кретању у стрељачком строју и садејству са осталим јединицама. Ова обука је извођена непрестано и са претпостављеним непријатељем и ћор-мечима (маневарска муниција – прим. Д.Д.), како би се војници навикли на гађање непријатеља „кад

⁸³ Члан 84, *Закон о устројству војске* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901), 67–68.

⁸⁴ *Први балкански рат, I* (операције српске војске) (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1959), 233.

га виде, а не напразно". За имитирање непријатеља ангажовани су „стари” војници под контролом способних подофицира. Војника у улози противника било је приближно онолико колико и оних који су се обучавали „како би се непријатељ без дангубљења могао појавити у разним правцима... саобразно току вежбе”.⁸⁵ Ради увежбавања трупа у заједничком раду и међусобном потпомагању и оспособљавања старешина за командовање у рату, од 1893. године извођени су маневри великог обима, десет година након увођења обавезног служења војног рока, у моменту када је кроз касарну већ прошао цео први позив. На тим првим великим маневрима и старешине и обвезници били су још увек неискусни, па је пуковник Радомир Путник, по њиховом завршетку, више говорио о томе како би требало убудуће радити, него што је критиковао. Наредне године у српску војну доктрину уведено је директивно командовање, којим је велики део одговорности делегиран средњим и нижим нивоима командовања. У годинама које су уследиле недостаци су постепено отклањани, а старешине свих нивоа имале су прилику да се увежбавају у раду са трупом у условима најсличнијим ратним.⁸⁶ Маневри код Крушевца, изведени 1898, били су највећи до тада, обухвативши две комплетне дивизије. У њима је учествовало око 30.000 људи.⁸⁷ У току 1901. године изведен је велики маневар Дунавске и Дринске дивизије (Убски), 1902 – Моравске и Тимочке дивизије (Сикирички), 1905 – Тимочке и Шумадијске дивизије (Ћупријски) и 1908 – Дринске и Дунавске дивизије. Године 1904, 1905, 1906, 1909. и 1910. вршени су локални маневри по дивизијама. Тако су, на пример, 1906. године у свих пет дивизијских области позвани резервисти првог позива на двадесетодневну вежбу. Првих 13 дана упражњавана је четна, батаљонска и пуковска вежба и извршено школско гађање са два одстојања, након чега су преосталих седам дана вршени локални здружени маневри у оквиру дивизија. Маневри су извођени двострано, а њихови руководиоци били су команданти дивизијских области.⁸⁸ Захваљујући томе, српски војни обвезници и активан и резервни старешински састав

⁸⁵ Stevo Jovanović, *Prilogodavanje obuke ratu* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 70–71.

⁸⁶ Далибор Денда, „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2020), 84–85.

⁸⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II (1897–1903), 42.

⁸⁸ Војни архив, Пописник 2, кутија 2, фасцикла 1, р.б. 43, стр. 80 (даље: ВА, П-2, К-2, Ф-1, р.б. 43, стр. 80), *Преглед рада Операцијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године*.

били су пред ратове добро увежбани за брзо маршевање и вешто маневрисање, најширу примену иницијативе и изненађења, вешто коришћење земљишта и маскирања, најтешње узајамно помагање пешадије и артиљерије у нападу и одбрани и свестрано коришћење ноћних и четничких (герилских) акција. Све то је представљало основ ондашње националне тактичке доктрине.⁸⁹ До балканских ратова кроз обуку су прошли, прво у кадру а затим и у резерви, припадници сва три позива српске војске, што је била реткост у европским армијама које су ушле у Велики рат. Пре свега захваљујући томе, српски војник ће у сукобима друге декаде XX века остати дисциплинован и у најтежим искушењима, што није био случај у српско-турским и Српско-бугарском рату. Можда најбољу слику о дисциплинованости ондашњег српског војника даје запис припадника црногорске војске Андрије П. Јовићевића, из времена када су, почетком новембра 1912. године, српски дринско-албански и шумадијско-албански одреди, након експедиције кроз врлети Албаније, стигли у Љеш: „Људи су много ослабили од напора, зиме и глади. (...) Многи изгледају као сјенке и једва се крећу. Дизентерија их сатире. (...) Али су трпељиви; не чује се роптање; млађи пред старијим стоји као да је сит и задовољан; а овамо им лице и очи издају страшну изнуреност и патњу. Сва војска представља измученог болесника па опет влада ред и послух и врши се дужност као да је стање редовно. Наши су се војници чудили како међу Србијанцима не избије буна и неред. Наши б'ј заиста, да су у њиховом положају. Али србијанска војска је дисциплинована”.⁹⁰

Општа војна обавеза и служење војног рока у кадру, које је Србија увела знатно пре већине европских држава, довело је до трансформације српског војника, од уплашеног, недисциплинованог и недовољно обученог учесника ратова 1876–1878, у дисциплинованог, истрајног и вештог ратника из ратова 1912–1918. године. Српски војник у првој деценији XX века разликовао се од онога из ранијих времена. „Мање је”, како закључује Милић Милићевић, „хајдучки темпераментан и национално охол, а више дисциплинован и

⁸⁹ Д. Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, 429–430.

⁹⁰ Андрија П. Јовићевић, *Дневник из балканских ратова* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 53.

национално свестан. Уздржанији да оружје потегне, али способнији да под њим издржи. Обуком и васпитањем започетим осамдесетих, уздигнутим крајем деведесетих година XIX века и касније, постао је поуздано средство спровођења националне идеје”.⁹¹ Постигнути резултати били су импозантни. Пред балканске ратове Србија је 1910. године имала свега 2.922.058 становника. На основу сталног кадра од 2.349 официра и 29.206 подофицира и војника могла је да формира ратну армију од 10 пешадијских и једне коњичке дивизије са 286.818 људи у оперативној војсци, 55.580 у 60 батаљона III позива и 3.310 у Последњој одбрани.⁹² Земља је била у стању да у случају ратног сукоба мобилише чак 11,8% целокупне популације. Ратна армија, не рачунајући Последњу одбрану, пред балканске ратове обухватала је обвезнике рођене у периоду од 1867. до 1891. године, који су одслужили неки од предвиђених рокова у кадру. За разлику од српског војника из ратова 1876–1878, војничка обука и васпитње су код војника који су након 1883. године прошли кроз касарну, у складу са важећим правилима, успели да развију умешност, хитрину и дисциплину до те мере да у рукама свог претпостављеног он буде гибак и послушан, те способан да разуме и изврши сваку његову вољу, и као појединац и као део јединице.⁹³ Захваљујући умешно спроведеној обавези служења војног рока, напредној доктрини и позитивној селекцији старешинског кадра, српска војна организација показала се супериорно у балканским ратовима и Првом светском рату.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Преглед рада Оперцијског одељења Главног ђенералштаба од 1906. до 1911. године, Војни архив, Пописник 2, кутија 2, фасцикла 1, р.б. 43

Објављени извори:

Закон о устројству војске. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883.

⁹¹ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 161.

⁹² Р. Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, 754.

⁹³ *Пешадијска егзерцирна правила*. Ф/Ђ Бр. 3612 од 24. априла (7. маја) 1909. године, (Бизерта: Штампарија српских инвалида, 1918), 1–2.

Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год. и 20. децембра 1895. год. Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1895.

Закон о устројству војске од 1. новембра 1886. год. са изменама и допунама од 15. априла 1890. год., 20. децембра 1895. год., 7. децембра 1896. год., 10. јула 1897. год. и 14. јула 1898. год. Београд: Штампарија Краљевско-српског Министарства војног, 1898.

Закон о устројству војске. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.

Пешадијска егзерцирна правила. Ф/Ђ Бр. 3612 од 24. априла (7. маја) 1909. године. Бизерта: Штампарија српских инвалида, 1918.

Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878. Београд: Врховна команда, 1879.

Уредба о ђенералштабној струци, 8. април 1898, *Службени војни лист* 373 – 379/1898.

Мемоаристика:

Грујић, Сава. *Операције Тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876–1877 год: белешке и успомене.* Београд: Министарство војно, 1901–1902.

Ђорђевић, Владан. *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године, I (На граници) – II (Преко границе.* Београд: Игњат Даничић, 1907.

Јовићевић, Андрија П. *Дневник из Балканских ратова.* Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Мишић, Живојин. *Моје успомене,* приредио Саво Скоко. Београд: Бигз, 1980².

Пецић, Милан. *Аутобиографија најстаријег пуковника српског саниитета,* приредили Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић. Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Литература:

Българската армия 1877 – 1919. София: Военно издателство, 1988.

Денда, Далибор. „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912–1913”, у: *Балкански ратови 1912– 1913: нова виђења и тумачења*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић, 125 – 158. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013.

Денда, Далибор. „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, у: *Први светски рат и балкански чвор – зборник радова*, ур. Момчило Павловић, 423 – 436. Београд: Институт за савремену историју; Факултет безбедности; Москва: Фонд Руски свет; Бања Лука: Филозофски факултет, 2014.

Денда, Далибор. „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2016), 31–48.

Денда, Далибор. „Генерал Радомир Путник као начелник Главног генералштаба и министар војни (1903–1912)”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2020), 77–108.

Динић, Драгољуб. „Српска војска у доба Првог устанка – поводом стопедесетогодишњице”, *Војноисторијски гласник*, 5 (1953), 101–115.

Ђорђевић, Владан. *Историја Српско-бугарског рата 1885*. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1908.

Ђорђевић, Живота. *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*. Београд: Народна књига, 1984.

Ђукић, Слободан. „Проблеми организације обуке у српској војсци у другој половини XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2017), 79 – 101.

Ђуровац, Мило. „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815–1860)”, *Војноисторијски гласник*, 6 (1957), 52 – 79.

Ђуровац, Мило. „Народна војска у Србији 1861–1883”, *Војноисторијски гласник*, 4 (1959), 78 – 93.

Животић, Александар. *Путникова школа ратне вештине. Главни генералштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Јовановић, Слободан. *Српско-бугарски рат. Расправа из дипломатске историје*. Београд: Дворска књижара Мите Стајића, 1901.

Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића, II (1897–1903)*. Београд: „Геца Кон”, 1931.

Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића, III*. Београд: Геца Кон, 1934.

Јовановић, Stevo. *Prilagođavanje obuke ratu*. Београд: Vojnoizdavački zavod, 1967.

Марковић, Радослав. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: Научно дело, 1957.

Милићевић, Милић. *Реформа војске Србије 1897–1900*. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Милутиновић, Драгутин. *Руско-турски рат 1877–1878. године на Балканском полуострву*. Београд: Штампарија Андре Јовановића, 1902.

Мишић, Живојин. *Стратегија. Вештна ратовања*. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1907.

Операције црногорске војске у Првом светском рату. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954.

Опачић, Петар, Саво Скоко. *Српско-турски ратови 1876–1878*. Београд: БИГЗ, 1981.

Polyzois, Konstantinos. *A History of the Hellenic Army 1821–1997*. Athens: Hellenic Army General Staff, 1999.

Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске), 1. Београд: Историјски институт ЈНА, 1959.

Ратковић-Костић, Славица Б. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2006.

Ратковић-Костић, Славица Б. „Краљ Милан Обреновић, врховни командант краљевско-српске војске у рату са Бугарском 1885. године” у: *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. Петар Крестић, 55 – 76. Београд: Историјски институт, 2007.

Shanahan, William O. *Prussian Military Reforms 1786–1813*. New York: Columbia University Press, 1945.

Скоко, Саво. *Други балкански рат 1913*, I. Београд: Војноисторијски институт, 1968.

Станић, Ђорђе, Зоран Килибарда, Јан Марчек. *Обука српске војске 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Томас, Петар. *Ratovi i armije XIX veka*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968.

Usczeck, Hansjürgen. *Schanrnhorst. Theoretiker – Reformier – Patriot*. Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1974.

Foerster, Roland G. *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1994.

Craig, Gordon A. *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*. Oxford: Oxford University Press, 1964.

Colonel Dr. Dalibor Denda, Associate professor
Senior Research Fellow,
Strategic Research Institute,
University of Defense, Belgrade
E-Mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

UNIVERSAL CONSCRIPTION IN THE KINGDOM OF SERBIA

(Summary)

Universal conscription and compulsory military service was implemented in Serbia in 1883. This move was drowned relatively earlier than in the most of European countries and transformed from scared, undisciplined and inadequately skilled Serbian national militia's soldier from Serbian - Ottoman wars (1876 - 1878) to a disciplined, stubborn and very skilled warrior in the wars Serbia fought between 1912 and 1918. Thanks to universal conscription service, until the first decade of 20th century Serbian soldier become very valuable tool in the hands of carefully selected and highly educated and trained officers, for implementation of national goals. Although the regular compulsory military service period was two years long most of the Serbian conscripts spent in the barracks only five or eight months. During this shorter period of service, Serbian soldier went to training up to the battalion's level. Becoming the reservists, Serbian soldiers were regularly called up every year for up to 30 days of additional military training. This kind of training was performed on the regimental and combined exercise level. That was the way to train most of the conscripts adequately without keeping them for a long time in the barracks. In 1893, after the whole first "call up" soldiers (i.e. those in the ages between 21 and 31) went through the basic military training, Serbian General Staff started to implement regularly large scale combined maneuvers on the division and corps level. The achievements of the process were very impressive. With the population of 2.922.058 inhabitants in 1910, on the basis of standing force consisting of 2.349 officers and 29.206 NCO's and common soldiers, Serbia was able to mobilize war army comprised 10 infantry and one cavalry divisions with 286.818 men within field army, 55.580 men of territorial army organized in 60 3rd "call up" battalions and 3.310 men of so called "Final defense". Until the first Balkan war broke up in 1912, three "call up's" in-

cluded soldiers born between 1867 and 1891, that all went through short time compulsory military service within standing army. Thanks to carefully carried out compulsory military service and positive selection of commanding officers and NCO's, Serbian army performed successfully during the wars waged between 1912 and 1918.

KEY WORDS: *conscription, compulsory military service, Serbia, Army*